УДК 766

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/35-3-9>**Віктор МИХАЛЕВИЧ,**

orcid.org/0000-0003-4847-5833

кандидат культурології, доцент,
доцент кафедри образотворчого мистецтва
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна) v.mykhalevych@kubg.edu.ua**САТИРИЧНА ГРАФІКА НА СТОРІНКАХ КИЇВСЬКОГО ЧАСОПІСУ «ШЕРШЕНЬ»**

У статті розглянуто особливості сатиричної графіки одного з найцікавіших українських гумористичних видань початку ХХ століття – київському журналі «Шершень».

Визначено, що період розвитку української сатиричної періодики на початку ХХ століття в Києві та по всій Україні був дуже короткотривалим, але завдяки вдалому ілюстративному матеріалу часопис «Шершень» посів провідне місце в українській сатиричній періодиці даного періоду.

Досліджено, що декорування видання «Шершень» тягнє до стилю модерн. Художники в оформленні журналу використовують такі декоративні елементи, як: віньєтки, заставки, рамки, що мають не лише оздоблювальну функцію, а й підкріплюють сатиричний зміст часопису.

Простежено, що ілюстрації до журналу були спрямовані на дискредитацію царського режиму та відображали соціально-політичні процеси в гострій сатиричній формі, а саме: боротьба за свободу, утиск українського селянства, класова нерівність, проблеми культури, тощо. Образ пригніченого українського селянина стає одним із головних у карикатурах на шпальтах видання. Окремою категорією малюнків у «Шершені» є ілюстрації до творів Т. Шевченка. Багато хто з художників часопису в оригінальній манері та за допомогою нестандартних інтерпретацій підходив до ілюстрування Шевченкових рядків.

У статті наведено приклади творів таких провідних художників «Шершеня», як: І. Бурячок, Ф. Красицький, П. Наумов, В. Різниченко, М. Яковлев.

Проаналізовано, що значна кількість сатиричних ілюстрацій у журналі виконані в реалістичній манері, з додаванням національного колориту та декоративних елементів, близьких до стилістики модерну. Місцями графіка видання була кольоровою. Застосовувалися в основному локальні кольори, особливо на титульних ілюстраціях. У малюнках періодично простежується переважання трагізму над карикатурністю. Митці в ілюстраціях використовували есперанто мову та символічні образи, наприклад, України, свободи, весни у вигляді жінки. Зазначено, що надихати художників журналу могли відомі твори європейського мистецтва.

Підкреслено, що сатиричні ілюстрації журналу «Шершень» нерідко були гостріші, ніж текст, та були причиною постійного пресингу й утисків видання з боку цензорів.

Ключові слова: графіка, карикатура, ілюстрація, сатиричне видання, «Шершень», Київ.

Viktor MYKHALEVYCH,

orcid.org/0000-0003-4847-5833

Candidate of Cultural Studies, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Fine Arts
Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine) v.mykhalevych@kubg.edu.ua**SATIRICAL GRAPHICS ON THE PAGES OF KYIV MAGAZINE “SHERSHEN”**

The article examines the features of satirical graphics of one of the most interesting Ukrainian humorous publications of the early XX century – the Kyiv magazine “Shershen”.

It is determined that the period of development of Ukrainian satirical periodicals in the early twentieth century in Kyiv and throughout Ukraine was very short-lived, but thanks to successful illustrative material, the magazine “Shershen” took a leading place in the Ukrainian satirical periodicals of this period.

It is investigated that the decoration of the “Shershen” edition tends to the Art Nouveau style. Artists in the design of the magazine use such decorative elements as vignettes, screensavers, frames, which have not only ornamented function, but also support the satirical content of the magazine.

It is traced that the illustrations to the magazine were aimed at discrediting the tsarist regime and reflected socio-political processes in a sharp satirical form, namely: the struggle for freedom, oppression of the Ukrainian peasantry, class inequality, cultural problems etc. The image of the oppressed Ukrainian peasant becomes one of the main ones in the caricatures on the pages of the publication. A separate category of drawings in “Shershen” are illustrations to the works

of Taras Shevchenko. Many of the magazine's artists approached Shevchenko's lines in an original manner and with the help of non-standard interpretations.

The examples of works of such leading artists of "Shershen" as I. Buryachok, F. Krasitsky, P. Naumov, V. Riznichenko, M. Yakovlev are given in the article.

It is analyzed that a significant number of satirical illustrations in the magazine are made in a realistic manner with the addition of national color and decorative elements close to the Art Nouveau style. In some places the schedule of the publication was in color. Mainly local colors were used, especially in the title illustrations. The predominance of tragedy over caricature is periodically observed in the drawings. The artists used the Aesopian language and symbolic images of, for example, Ukraine, freedom, and spring in the form of a woman. It is noted that the artists of the magazine could be inspired by famous works of European art.

It is emphasized that the satirical illustrations of the magazine "Shershen" were often sharper than the text and were the cause of constant pressure and persecution of the publication by censors.

Key words: *graphics, cartoon, illustration, satirical edition, "Shershen", Kyiv.*

Постановка проблеми. Під впливом революційних подій, що охопили Російську імперію, стрімко розвивалася сатирична преса Наддніпрянщини. Київські видавці з ентузіазмом відреагували на послаблення заборони друкування українською мовою. На початку XX ст. в Києві виходили чотири україномовні сатиричні видання: «Шершень» (1906 р.), «Хрін» (1908 р.), «Гедз» (1917 р.), «Будяк» (1917 р.). Серед них особливе місце належить часопису «Шершень». За художнім оформленням та гострим публіцистичним матеріалом «Шершень» міг зрівнятися не лише зі столичними російськими сатиричними виданнями, але й з відповідними європейськими. В. Хмурий зазначає: «Незважаючи на хиби і бідність української сатиричної графіки, «Шершень» був радісним явищем в українській культурі» (Хмурий, 1925).

Проблема полягає в тому, що сатиричний часопис «Шершень» довгий час більше асоціювався з революційними подіями та класовою боротьбою пролетаріату початку XX ст. Під цим кутом також інтерпретувався ілюстративний контент сатиричного видання. Але це не є повноцінним розумінням концепції даного журналу та його ілюстрацій зокрема. Головна ідея видання полягає в боротьбі за звільнення саме українського народу, що ми можемо спостерігати у високохудожній сатиричній графіці на сторінках журналу. Тому нині стає актуальним під новим ракурсом дослідити та переосмислити графіку сатирично-гумористичного часопису «Шершень».

Аналіз досліджень. Для нашої роботи стали у пригоді висновки стосовно сатиричної графіки Києва початку XX ст. мистецтвознавців Г. Стерніна та В. Хмурого, який був сучасником видання «Шершень». Корисними для дослідження є праці І. Блюміної та Є. Демченко, але дані науковці проводили аналіз у радянську добу, тому часто творчість художників ними сприймалася крізь призму відповідної ідеології. Часткові дані стосовно оформлення часопису «Шершень» знаходимо в дослідженнях П. Нестеренко. А. Іжевський у своїх

мистецтвознавчих розвідках змістовно порівнює сатиричну графіку карикатуристів Галичини та Наддніпрянщини початку XX ст. Цінною є інформація про графіку й оформлення «Шершня» у роботах І. Зикун, але даний текст більше стосується журналістики.

Мета статті – проаналізувати графічні та змістові особливості ілюстративного матеріалу київського сатирично-гумористичного часопису початку XX ст. «Шершень». Охарактеризувати художнє оформлення даного видання.

Виклад основного матеріалу. Видання «Шершень» згуртувало навколо себе групу талановитих художників, серед яких були: О. Бабенко (псевд. Москіт), І. Бурячок (псевд. П. Буруля), Ф. Красицький, В. Масленников, П. Наумов (псевд. Заступець), В. Різниченко (псевд. Велентій), В. Світославський, О. Сластіон, А. Суров, В. Тіхачек, І. Шульга, М. Яковлев (псевд. Косин).

Для початку розглянемо оригінальне художнє оформлення журналу і технічні особливості його видання.

Номери видання склалися з 8 сторінок (трапляються здвоєні (16–17; 22–23)), що надруковані на папері низького сорту, формат: 37 x 28,5 см, основний текст набрався антиквою.

Для більшого ефекту в «Шершні» використовують колір, що стало популярним в ілюстрованих виданнях із кінця XIX ст. Найчастіше другим кольором іде червоний або синій. Однак із числа 19 до 24 обкладинки журналу мають у більшості чорно-білу гаму. Техніка виконання декору та карикатур – літографія. У кожному номері на обкладинці й на остатньому аркуші міститься головна карикатура. У середині журналу – одна сторінкова ілюстрація, 4–6 – у номері.

Часопис вирізняється оригінальним декоруванням у стилі модерн. Перші вісім номерів містили віньєтки малого розміру у вигляді комах (шершні), птахів (ластівки, орли), квітів (вінки, букети, гірлянди), рамок та різних символічних атрибутів (вили, батоги, кулаки). З дев'ятого

номера декоративні елементи збільшуються та стають різноманітніше. Треба зазначити, що журнальний декор «Шершня» є тематичним та відповідає напряму часопису, що було не таким частим явищем у сатиричній періодиці аналізованого періоду.

Зупинимось на дизайні обкладинки більш детально.

У верхній частині титульної сторінки часопису вказувалися назва-логотип та підзаголовок – «Український тижневик гумористично-сатиричний», місце і дата виходу, число та вартість.

Заголовний декоративний модерний шрифт під різними кутами поєднувався з віньеткою, утворював логотип або навіть емблему. Ця композиція, включно із шрифтом, графічно змінювалася майже в кожному числі. Віньетки часто складаються з переплєтених квітів та шершнів. Більша частина першої сторінки відводилася головній ілюстрації, що інколи підкріплювалася підписом.

Художник часопису М. Яковлев, який не тільки постійно виступав у журналі з карикатурами, а й виконував його графічне оформлення, – робив варіанти заголовка-назви, марки видання, численні віньетки. Наприклад, обкладинка четвертого номера, у якому шрифт заголовка обплетений трьома шершнями, а під головною ілюстрацією декоративно обіграно число журналу («Шершень», № 4, 1906 р.). Це оздоблення обкладинки гармонійно поєднується з титульним малюнком у єдиному модерному стилі. Також у номерах «Шершня», що присвячені Т. Шевченку, знаходимо віньетки В. Красицького. На одній із них зображено Шевченків «Кобзар» на тлі сходу сонця, промені від якого світять крізь тюремне вікно (Шершень, № № 8, 9, 1906 р.). Це може символізувати, що з появою геніального поета почався новий час для народу України.

В останніх числах журналу віньетки майже зникають, а заголовний шрифт стає більш строгим, що свідчить про можливу зміну штату ілюстраторів або брак часу у виробництві видання, зважаючи на постійний тиск цензорів.

Проаналізуємо, на нашу думку, найцікавіші приклади ілюстрацій таких художників, як: І. Бурячок, Ф. Красицький, В. Різниченко, П. Наумов, М. Яковлев, із їхнього творчого доробку для журналу «Шершень». Загалом у тижневику «Шершень» карикатури були на громадські та політичні теми, а саме: звільнення України від російської монархії, обстоювання прав та свобод українського селянства, культурна та політична просвіта українців, висміювання російського самодержавства, відображення переслідування

передової інтелігенції та вимушена політична еміграція тощо.

Одним із провідних ілюстраторів «Шершня» був Іван Бурячок.

У титульній ілюстрації «Вона воскресне!» художник обирає об'єктом сатири самодержавство, персоніфіковане в особі царя і його оточення. Митець алегорично зображає дівчину-революцію з факелом у правиці, попереду якої робітник виламає двері, а царські міністри намагаються їх стримати (Обкладинка, «Шершень», Ч. 13). Композиційно діагональ дверей ділить малюнок навпіл – на одному боці позитивні персонажі, а на другому – негативні, підкреслено гротескні. Рисунок намальований сміливими лініями. Сюжет даної карикатури нагадує відомий твір Е. Делакруа – «Свобода, що веде народ» (1830 р.).

Художник приділяє велику увагу образу українського селянина. Ілюстрація «Од молдаванина до фінна на всіх языках все мовчить <...> благоденствує» («Шершень», Ч. 9) демонструє шеренгу обідраних селян, оточених товстими жандармами. Карикатурист вдало передає ритм у композиції завдяки перспективній послідовності чорних плям мундирів жандармів та напівпрозорому строю селян. Намальовані лінійно прозорі постаті селян контрастують із насиченою поліцейською формою охоронців, що надає більшого змістового та візуального ефекту.

«Весняний мотив» («Шершень», Ч. 12) – ще одна карикатура І. Бурячка, де українські селяни страждають від влади: побитого селянина ведуть під руки два потворні поліцаї, очевидно, до тюрми. Силуети постатей чітко виглядають на темному тлі. Ліричний пейзаж із вітряками та пташкою протиставляється трагічному дійству ілюстрації.

Проблема еміграції творчої інтелігенції показана художником у карикатурі «Вільна Америка» («Шершень», Ч. 16–17): здивована постать М. Горького серед місцевих ділків у вигляді свиней, що наживаються на емігрантах, зображується на тлі хмарочосів. Композиція симетрично поділена на темний верх та світлий низ. Рисунок лінійний, без штриховки, з локальними плямами.

У карикатурі «Під сучасним режимом» («Шершень», Ч. 6) І. Бурячок доречно застосовує антропоморфізм, зображає двох півнів / перодягнених поліцаїв, які під конвоєм ведуть заарештованих студента і курсистку. Завдяки пластиці лінії та несвітлій тональності графік утворює прозорий рисунок.

Монументально виглядає титульна ілюстрація І. Бурячка «Привіт старої України» (Обкладинка, «Шершень», Ч. 6). Два козаки в повний зріст, при

зброї, із прапором та кобзою, стоять у маковому полі та співають. Ця патріотична композиція відсилає до великої минувшини та викликає відчуття гордості за свій рід. Художник деталізовано промалював характерні елементи композиції: козацьке вбрання, зачіски героїв, зброю тощо.

Манера виконання І. Бурячка енергійна, з темпераментними ударами пензля. У композиціях художник використовує алегоричні образи та контрастне співвідношення. Мистецтвознавець П. Нестеренко наголошує на прихильності І. Бурячка до мистецтва сецесії (Нестеренко, 2018: 61).

Ілюстратори «Шершня» звертаються до творів Т. Шевченка в рубриці «Ілюстрації до «Кобзаря» на сучасні теми». І. Блюміна зазначає: «Даючи нову графічну інтерпретацію шевченківських рядків, художники досягали великої викривальної сили карикатур. Цей прийом, як відомо, згодом дістав поширення в українській сатиричній графіці та плакаті» (Блюміна, 1967: 18).

Цікавими в цьому плані творами на сторінках «Шершня» відзначився небіж Тараса Шевченка – Фотій Красицький. Особливо виразним є портрет Т. Шевченка на титулі журналу («Шершень», № 8). Рисунок не є шаржем, однак у портреті зображена дуже виразна міміка поета. Таке відчуття, що від пильного погляду Кобзаря не сховається жодна несправедливість стосовно українців. В іншій ілюстрації, присвяченій Т. Шевченку, дівчина, як символ України, стукає у вікно хати та вказує на могилу Кобзаря («Шершень», № 8). У цьому ж номері є ілюстрація художника – «Шевченко на чужині», у якій поет у засланні уявляє собі рідну Україну. Цим творам митця притаманний романтизм, підкреслений графічно драматизм та класична композиція.

У першому номері «Шершня» на титулі надрукований малюнок Ф. Красицького із зображенням ув'язненої дівчини в національному вбранні, яка символізує Україну, крізь пролом у стіні вона приймає від вмираючого робітника прапор із написом «Воля 1906». («Шершень», № 1). На темному заштрихованому тлі добре акцентовано момент передачі знамені. Тлом героям служать цегляна стіна, напружене чорно-червоне небо та фабричні димарі. Деталізована композиція утворюється завдяки діагональному хресту, що формується протягнутими назустріч руками героїв та верхніми кряями руїн мурів.

Актуальною навіть нині є карикатура графіка «Щирий український патріот» («Шершень», № 4), створена за темою популярного сатиричного вірша В. Самійленка «На печі (Українська

патріотична дума)»: до хати, прикрашеної українськими килимами, козацькою зброєю та бандурою, входять спантелічені українці, що спостерігають «показового українського патріота», який, у свою чергу, п'яний, у вишиванці спить на печі. Художник якісно, за законами перспективи, промальовує інтер'єр традиційної української заможної хати.

Експресивно виглядає титульна ілюстрація Ф. Красицького «Весна» (Обкладинка, «Шершень», № 11): хлопчик ударом дрючка збиває голову сніговій бабі. Цей жест героя символічно показує прийдешні зміни. Композиція відрізняється динамізмом та контрастною кольоровою (синьо-червона) гамою.

У більшості твори художника відрізняються різноманітною художньою трактовкою образів та класичною подачею.

Хоча наступний у нашому аналізі популярний художник «Шершня» Володимир Різниченко (Велентій) не мав художньої освіти, але його карикатури за рівнем виконання не поступаються творам професійних майстрів.

На сторінках «Шершня» художник також часто звертається до інтерпретації творів Т. Шевченка й образу самого Кобзаря. Наприклад, ілюстрація митця, де Т. Шевченко крізь зламані ґрати передає в сотні рук книгу «Думи мої, думи мої <...>» («Шершень», № 8), на іншому малюнку зображено Кобзаря серед поля з вінків (символ пошани), на які вказує дівчина в національному вбранні (символічна Україна) («Шершень», № 8), рисунок, де зажурений Т. Шевченко в солдатській формі стоїть на горі, навколо поета літають змії, а на задньому плані зображені верблюди, що підкреслює чужину («Шершень», № 8), Кобзареві рядки з послання «І мертвим, і живим <...>»: *Обніміте ж, брати мої, Найменшого брата <...>*, художник вкладає у уста попа, який цим закликає селян-українців приєднатися до товстого показового багатія, із-за спини якого виглядає поліцай («Шершень», № 18–17). У даних ілюстраціях та багатьох інших художних використовує прийоми символічності й алегорій. Щодо цього мистецтвознавець І. Блюміна зазначає: «Навіть вдаючись до образів-символів, образів-алегорій, він тут же знімає з них алегоричний серпанок» (Блюміна, 1967: 19).

Політична карикатура В. Різниченка часто була спрямована проти поліцейського режиму царату. В ілюстрації «Весна» («Шершень», № 12) графік зображує символічно свободу у вигляді Венери з купідонами, яких тягнуть поліцаї до дільниці. Автор кумедно намалював жандармів, що несуть атрибути богині родючості – пташок

у клітках, луки та стріли купідонів, риг достатку тощо. Малюнок побудований ритмічно завдяки чорним плямам мундирів поліцаїв та світлим образам купідонів, композиційний центр фокусується на Венері.

Сатирично гостро виглядає карикатура митця «Після скасування кріпацтва» («Шершень», № 7): товстий пан, що насміхається над селянином, що стоїть із плугом на маленькому клаптику землі, з усіх боків обвитому колючим дротом. Художник уводить такі дотепні деталі, які підсилюють ефект ілюстрації, як-от: мішок грошей у пана за спиною, мініатюрна хатинка із дробиною над головою селянина тощо.

Рисунки В. Різниченка вирізняються точністю ліній та легким тонуванням, інколи кольоровим із контрастними чорними акцентами.

Тема питання українського селянина, його долі та гніту, що базується на народних прислів'ях, висвітлена в титульній ілюстрації художника Павла Наумова (Заступця) «Ну, ваше благородіє! Тепер вже тебе і горобці не бояться» (Обкладинка, «Шершень», № 18). Тут ми спостерігаємо босого селянина з батогом у руці, який із насмішкою звертається до городнього опудала, одягненого в мундир. Митець розміщує фігуру селянина на передньому плані й окреслює її товстою лінією, а тлом є пророблений за законами перспективи пейзаж. Завдяки контрасту чорних та білих плям у малюнку проступає декоративність.

Страждання селян П. Наумов відбиває в карикатурі «Ми в раю пекло розвели <...>» («Шершень», № 12), де художник ілюструє Шевченкові рядки «Якби ви знали, паничі». Ілюстрація присвячена тяжкій праці кріпака на панській землі. Твір П. Наумова нагадує сатиричну графіку Г. Гольбейна Молодшого, а саме серію малюнків німецького майстра «Образи смерті». Але в П. Наумова в образі смерті виступає пан, що запрягає селян орати землю. Діагональна композиція та детальна лінійна проробка такі ж якісні, як на гравюрі Г. Гольбейна «Землероб» зі згаданої серії (1524–1526 рр.).

Один із засновників «Шершня» – Михайло Яковлев (Косин) часто використовує на шпальтах журналу міфічні образи у своїх карикатурах. Особливо вдало грецька міфологія проявляється в титульній ілюстрації «Село просипається» («Шершень», № 4). Ілюстрація поділена горизонтально на три частини: вгорі – біле небо, середина – село, знизу лежить символічна постать богині Геї – українського села, що прокидається. Оригінальна композиція та декоративна фактурність надають даній роботі модерного вигляду.

Експресивно виглядає вступна ілюстрація художника – «Весна-красна» (Обкладинка, «Шершень», № 14), на якій зображено квітучий зелено-рожевий весняний сад, що протиставляється червоною землею з хижим воронням на передньому плані. Завдяки контрастним кольорам передається тривога та трагічність. Дана композиція за експресією нагадує твір Е. Мунка «Крик» (1893 р.).

У гострій карикатурі «Друкарня чорної сотні» («Шершень», № 13) графік зображує чорно-сотенних служителів Києво-Печерської лаври. Майстерна декоративна композиція нагадує літеру Z, складену з контрастних фактур дерев, будівель та натовпу.

Мистецтвознавець І. Блюміна підкреслює: ««Шершень» мав багато спільного із кращими російськими сатиричними журналами того часу щодо трактування сюжетів, характеру графічного оформлення, а часом і манери виконання малюнків» (Блюміна, 1967: 18). Справді, ілюстративний матеріал українського «Шершня» за якістю не поступається, наприклад, петербурзькому сатиричному журналу «Бомбы» того ж періоду, навіть пізнішому «Сатирикону». Це не дивно, бо багато хто з художників часопису «Шершень» здобув художню освіту в Київській рисувальній школі М. Мурашка й Імператорській академії мистецтв у Санкт-Петербурзі.

Якщо в російських сатиричних журналах переважали зображення пролетаріату, то в «Шершні» це була більше селянська тематика. Також дослідник Н. Зикун звертає увагу на те, що в російських сатиричних журналах початку ХХ ст. карикатури без розгорнутого вербального коментаря трапляються зрідка, на відміну від українських видань (Зикун, 2016: 273). Наприклад, у «Шершені» майже в кожному номері знаходимо сторінкові карикатури.

Унаслідок постійних штрафів та утисків із боку влади журнал довелося закрити через пів року роботи. Усього вдалося надрукувати 26 чисел. Цього часу вистачило для того, щоб «Шершень» став одним із найкращих прикладів сатиричних часописів початку ХХ ст. в Україні, чому сприяла високоякісна графіка на сторінках видання.

Висновки. Підсумуємо основні ознаки графіки сатиричного часопису «Шершень».

По-перше, художники у своїй творчості в журналі головну увагу приділяли найактуальнішим, найпекучішим проблемам тогочасної української дійсності. Одними з головних тем ілюстрацій є звільнення України від царату та важка доля українського селянства. Для більшого ефекту митці звертаються до інтерпретацій творів Т. Шевченка.

По-друге, на сторінках «Шершня» здебільшого простежується реалістична графіка з елементами гротеску, нахилом до орнаментальності стилю модерн та різноманітними подробицями народного побуту. Періодично трагізм у зображеннях переважає карикатурність. Ілюстратори «Шершня» часто

використовують у карикатурах символізм і алегорію, підкріплену національними образами.

По-третє, художньому оформленню «Шершня» властиве застосування тематичного модерного декору у вигляді віньєток та шрифтів із яскравою національною складовою частиною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блюміна І. Революцією покликана. *Мистецтво*. Київ, 1967. № 76. С. 17–20.
2. Демченко Е. Политическая графика Киева периода революции 1905–1907 гг. Київ : Наукова думка, 1976. 188 с.
3. Зикун Н. Сатирична публіцистика Наддніпрянщини в інформаційному просторі України : становлення, розвиток, жанрово-тематичні форми : дис. ... докт. наук із соц. комунік.: 27.00.04. Львів, 2016. 482 с.
4. Іжевський А. Майстри сатиричної графіки Галичини кінця XIX – початку XX ст. в обороні українськості. *Художня культура. Актуальні проблеми*. Київ, 2009. № 6. С. 274–294.
5. Нестеренко П. Вплив мистецьких стилів на обкладинки часописів першої третини XX ст. *Слово і час*. Київ, 2018. № 7. С. 58–66.
6. Стернин Г. Очерки русской сатирической графики. Москва : Искусство, 1964. 333 с.
7. Хмурый В. Образотворча сатира 1905 р. *Всесвіт*. Харків, 1925. № 22–23. С. 12–14.

REFERENCES

1. Blumina I. Revoliutsiieiu poklykana. [Called by revolution]. *Mystetstvo*. Kyiv, 1967. № 76. P. 17–20 [in Ukrainian].
2. Demchenko E. Politycheskaia hrafyka Kyeva peryoda revoliutsyy 1905–1907 hh. [Political graphics of Kyiv during the revolution of 1905–1907]. Kyiv: Naukova dumka, 1976. 188 p. [in Russian].
3. Zykun N. Satyrychna publitsystyka Naddnyprianshchyny v informatsiinomu prostori Ukrainy: stanovlennia, rozvytok, zhanrovo-tematychni formy: dys. ... spets. 27.00.04 Teoriia ta istoriia zhurnalistyky. [Satiric publicism of Naddnyprianschyna in the informative space of Ukraine: formation, evolution, genre and thematic forms: dis. ... special. 27.00.04 Theory and history of journalism]. Lviv – 2016. 482 p. [in Ukrainian].
4. Izhevskiy A. Maistry satyrychnoi hrafiky Halychyny kintsia XIX – pochatku XX stolittia v oboroni ukrainskosti. [Masters of satirical graphics of Galicia in the late XIX – early XX century in defense of Ukrainianness]. *Art culture. Actual problems*. Kyiv, 2009. № 6. P. 274–294 [in Ukrainian].
5. Nesterenko P. Vplyv mystetskykh styliv na obkladynky chasopysiv pershoi tretyny XX stolittia. [Influence of Art Styles on Magazine Cover of the 1st Third of the 20th Century]. *Word and Time*. Kyiv, 2018. № 7. P. 58–66 [in Ukrainian].
6. Sternyn H. Ocherky russkoi satyrycheskoi hrafyky. [Sternin G. Essays on Russian satirical graphics]. Moscow: Yskusstvo, 1964. 333 p. [in Russian].
7. Khmuryi V. Obrazotvorcha satyra 1905 roku. [Fine satire of 1905]. *Universe*. Kharkiv, 1925. № 22–23. P. 12–14 [in Ukrainian].